

Bolgarija: oživitev nenavadnega kulta osebnosti

TOMASZ KAMUSELLA

V prvi polovici leta 2018 je Bolgarija prvič v zgodovini predsedovala Svetu EU. Po uspešno opravljeni nalogi je predsedstvo predala Avstriji in njeni novi populistično-konservativni vladi. Zdaj se Bolgarija lahko popolnoma posveti dogodku, ki je z nacionalne perspektive bolj pomemben, četudi popolnoma nepoznan izven meja države – praznovanju še ene obletnice, in sicer obletnice rojstva tovariša Todorja Živkova, generalnega sekretarja Centralnega komiteja bolgarske komunistične partije, ki je državo vodil med 1954 in 1989.

V poznih petdesetih letih je bil Todor Živkov (1911–1998) edini stalinistični voditelj v vzhodnem bloku. Drugače kot Hodža in kasneje Ceaușescu je Živkov ostal zvest Moskvi do konca svoje kariere. Sčasoma se je sicer preobrazil v gorečega nacionalnega komunista, a ni ogrozil bolgarske podrejenosti Moskvi. V veselje bolgarskih internacionalistov se je pravoverno držal planske ekonomije in ideološke mantre brezrazredne družbe. Po drugi strani je spretno ubiral tudi nacionalistične strune; s tem je začel že njegov predhodnik Valko Červenkov (1900–1980). Ta je na vrhuncu stalinističnega internacionalizma, med 1951 in 1952, v Turčijo izgnal 155.000 Turkov in bolgarsko govorečih muslimanov. Do začetka sedemdesetih let se je Živkov znebil manjšinskih turških šol, časopisnih hiš in založb. Proces je bil zaključen z bolgarizacijo imen Pomakov (slovansko govorečih muslimanov) in Romov, prepovedjo »muslimanskih« oblačil in izgonom dodatnih 130.000 Turkov in muslimanov v desetletju med 1968 in 1978.

Po zgledu razkošnega praznovanja 2500 let perzijskega imperija v Iranu leta 1971 naj bi Živkov načrtoval praznovanje 1300. obletnice ustanovitve Bolgarije leta 1981. Vendar pa mu je le leto prej njegov kolega komunistični diktator, Nicolae Ceaușescu, izmaknil pozornost svetovne javnosti z uprizoritvijo slovesnosti ob 2050. obletnici enotne in centralizirane Romunije. Namesto praznovanja je Živkov v hudi zimi med leti 1984 in 1985 naročil bolgarizacijo »muslimansko-arabskih« imen milijona bolgarskih Turkov *in njihovih prednikov*. Leta 1985 so rezultati zadnjega komunističnega cenzusa »potrdili«, da je bila premagana zad-

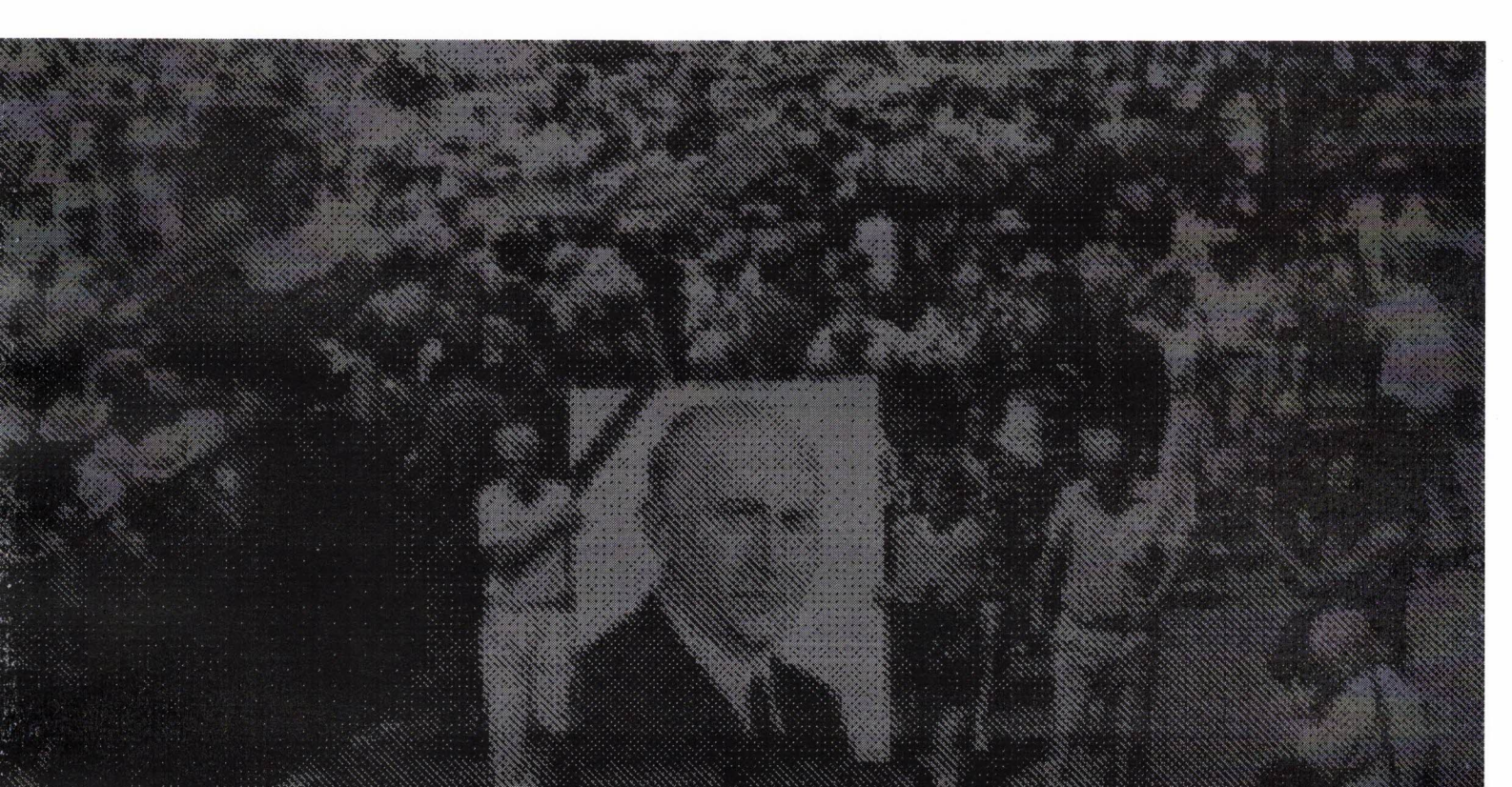
nja ovira na poti do ideala etnolingvistične homogenosti: v Bolgariji so živeli le etnični Bolgari (ali »kulturno pravoslavni« Slovani).

SENCA TODORJA ŽIVKOVA V SODOBNI BOLGARIJI

Četudi je komunistični diktator Živkov umrl pred dvajsetimi leti, njegova senca v Bolgariji očitno še živi. Živkov je po svoji smrti »bolj živ«, kot je bil kadarkoli živ Georgi Dimitrov (1882–1949), prvi bolgarski komunistični vodja, pa čeprav so slednjemu postavili mavzolej po vzoru Leninevega v Moskvi, vključno z balzamiranim truplom. Mavzolej Dimitrova so leta 1999 zravnali s tlemi, kar naj bi simboliziralo konec komunističnega totalitarizma v Bolgariji. Marsikdo se ni strinjali z odstranitvijo tega pomembnega mesta spomina iz uradne bolgarske zgodovine. Dejstvo, da je mavzolej kljuboval prvim trem poskusom uničenja z eksplozivom, so mnogi videli kot znamenje, da opustitev komunistične preteklosti v celoti morda le ni tako dobra ideja.

To mnenje ne popušča pri veliko Bolgarih, četudi se je njihova država leta 2004 pridružila zvezi NATO, tri leta kasneje pa postala članica Evropske Unije. Pogled na komunizem skozi rožnata očala ne prevladuje samo med pregovornimi povprečnimi državljani na ulicah, temveč tudi med številnimi bolgarskimi politikimi in intelektualci, posebej pri tistih s populističnimi nagnjenji. Vsi, brez izjeme, imajo etnično bolgarsko, torej slovansko govoreče in pravoslavno ozadje. Sedanji serijski predsednik vlade, Bojko Borisov (ki je na položaju že tretjič), je začel svojo postkomunistično politično kariero kot osebni stražar odstavljenega Todorja Živkova, ko se je ta znašel v hišnem priporu po padcu komunističnega režima leta 1990.

Hišni pripor Živkova se ni strogo izvajal. Ko so tržne reforme bolgarskega gospodarstva začele zahtevati svoj davek v obliki prej nepoznane brezposelnosti in hitro rastočih družbenih neenakosti, je postal Živkov iskan govorec in gost. V času po izgubi oblasti je postal močan simbol »dobrih starih časov komunizma«. V očeh njegovih občudovalcev je 35 let njegove oblasti sinonim za bolgarski komuni-

SLAVNOSTNI »NEURADNO URADNI« POGREB ŽIVKOVA SE JE ZGODIL DEVET LET PO URADNEM PADCU KOMUNIZMA V EVROPI. FOTO: MARGINALIA.BG

zem. Živkov je do svoje smrti prečesal Bolgarijo podolgem in počez na številnih obiskih, ki so bili »neuradni« le po imenu. Novinarji in poročevalci so spremljali vsak njegov korak in si zapisali vsako njegovo modro izjavo. »Zasebnika« so množice pričakale v uradni »stari slovanski« maniri, torej s kruhom in soljo, kot je bila praksa po celotnem nekdanjem vzhodnem bloku. Nepričakovani kult osebnosti Živkova je cvetel. Med temi obiski mu je Borisov ves čas stal ob strani, mu pomagal pri opravilih in ga nežno vodil, kot je razvidno iz zajetnega kupčka reportažnih fotografij. Zbrana dela Živkova v 39 knjigah (več kot ena knjiga za vsako leto vladanja), ki so ga zanj napisali drugi v času njegove oblasti, še vedno nabirajo prah na knjižnih policah; toda njegovi 700-stranski *Spomini*, izdani leta 1997, so takoj postali prodajna uspešnica (in še vedno so).

Živkov, ki je bil v svojih zlatih časih medel aparatčik, hlapčevsko podložen gospodarjem iz Kremlja (celo do točke, da je Bolgarijo dvakrat, leta 1962 in 1973, prijavil k članstvu v Sovjetski zvezi), se je lahko končno sončil v težko prisluženi slavi in »njegovo« ljudstvo ga je resnično pričelo občudovati. Tistim, ki so ga »nepravično in neupravičeno« odstavili, aretirali in mu sodili, je bilo z njegovo postkomunistično priljubljenostjo končno dokazano, da so se motili. Živkov je bil opran krivde in svoje spomine je zaključil v vedrem tonu: »Jaz, Todor Živkov, sem uporabil vso svojo moč za dobrobit svojega ljudstva.« Mešanica megalomani-

je in čiste neokusnosti v prizadevanju bolgarskega pravosodnega sistema, da bi ga spustili brez kazni, je navdihnila slovitega britanskega pisatelja Juliana Barnesa, da je sodnemu procesu posvetil sočasni roman (roman *Ježevec*, ki ni preveden v slovenščino, v izvirniku nosi naslov *Porcupine* in je hkrati izšel v angleškem in bolgarskem jeziku leta 1992, op. pr.). Ko je leta 1998 Živkov umrl, so mu odrekli pokop z državnimi častmi. Vendar pa je masa več deset tisoč »zasebnikov« v procesiji, ki se je počasi vila po glavnih arterijah Sofije, da bi »velikemu bolgarskemu vodji in junaku« zadnjič pomahala v slovo, močno spominjala na pogrebne slovesnosti komunističnih voditeljev v ostalih državah vzhodnega bloka.

VRNITEV MRTVIH

Slavnostni »neuradno uradni« pogreb Živkova se je zgodil devet let po uradnem padcu komunizma v Evropi. Le desetletje prej je v pozni komunistični Bolgariji medel poskus, da bi ustvarili kult osebnosti Živkova, izzvenel kot polomija. Leta 1987 so mu odkrili bronast kip (delo profesorja in poslanca Sekula Krumova) v Pravcu, diktatorjevem rojstnem kraju (po katerem je, med drugim, poimenovan tudi bolgarski računalnik – v sovjetskem bloku je bila Bolgarija zadolžena za razvoj informacijskih tehnologij). Vendar pa so ga zaradi naraščajočega nezadovoljstva nad komunističnim režimom že po letu dni naglo odstranili in ga umaknili

V bolgarski javnosti vlada zavestna dvoličnost. Na eni strani premier Borisov redno obsoja komunistične zločine, vključno z etničnim čiščenjem leta 1989. Po drugi strani se zaveda, da je tiha večina bolgarskih volivcev etničnih Bolgarov, ki so še vedno obsedeni z Živkovovo vizijo etnično »čiste« Bolgarije.

v zaprašeno skladišče. Na pomoč je prišel zvesti Borisov, ki je spretno jahal val Živkovu naklonjenega sentimenta v postkomunistični Bolgariji. Najprej je ustanovil največje varnostno podjetje v državi, Ippon. Po smrti Živkova, v času med 1998 in 2001, je Borisov ostal v stiku z najvišjim krogom moči. Postal je glavni telesni stražar nekdanjega bolgarskega carja Simeona Saksokoburggotskega, ki se je odločil, da bo vstopil v bolgarsko politiko (njegov priimek je angleško govorečim verjetno bolj poznan v izvirnem črkovanju Saxe-Coburg-Gotha, ki je bilo tudi uradno ime britanske kraljeve družine, preden se je ta na vrhuncu patriotske vneme leta 1917 preimenovala v bolj »angleško zveneče« ime Windsor). Kasneje je car Simeon služil kot bolgarski premier (2001–2005) in Bolgarijo varno prikrmal v zvezo NATO in EU. V tem obdobju je podjetje Borisova predsedniku vlade nudilo varovanje.

Sedmega septembra 2001, ob 90. obletnici Živkovovega rojstva, so že omenjeni bronasti kip povlekli iz naftalina in ga postavili na njegovo »upravičeno mesto« v Pravcu. Kraj je medtem že postal središče kulta osebnosti Živkova. Ponovna postavitev spomenika, ki je bila bolj ali manj neopažena zunaj meja države, je zaznamovala pričetek vzpona Borisova kot vodilnega politika v postkomunistični Bolgariji. Car ni mogel prisostvovati slovesnostim, saj so ga prav komunisti odstavili z bolgarskega prestola leta 1946. Podobnih pomislekov pa ni delil Georgi Parvanov, ki ga je Bolgarska socialistična stranka (BSP, ki je sporen pridevnik »komunistična« leta 1990 zamenjala za »socialistična«) imenovala za predsedniškega kandidata. Na odkritju ponovno postavljenega spomenika Živkovu je Parvanov spretno pričel svojo volilno kampanjo. Dvakrat, toliko namreč dovoljuje ustava, se je uspešno zavihtel na mesto predsednika Bolgarije (2002–2012). Parvanov je bil vedno pripravljen pomagati Borisovu pri njegovi obetavni politični karieri. Med leti 2001 in 2005 je Borisov služil kot sekretar na Ministrstvu za notranje zadeve, nato pa kot župan Sofije (2005–2009), preden je leta 2009 prvič postal predsednik vlade.

Pomenljivo je, da se je tradicija uradno »neuradnih« proslav obletnic Živkovovega rojstva pričela pod nadzorom

Borisova kot predsednika vlade, četudi formalno potekajo po pobudi BSP in občinske oblasti v Pravcu, ki jo vodi župan iz vrst BSP, Rumen Guninski. Prvo tako obletnico so v Pravcu praznovali leta 2010, ko bi Živkov praznoval 99 let. O skromnem dogodku množični mediji praktično niso poročali. Naslednje leto, ob stoletnici rojstva pokojnega diktatorja, so ob njegovem kipu razvili bolgarsko zastavo. Leta 2012, ko je bila Bolgarija ponosna članica EU že pol desetletja, sta Živkovov kip obkrožali tako zastava EU kot zastava Bolgarije. (Verjetno sta bili namenjeni reševanju Živkova pred deklaracijo, ki je obsodila prisilno asimilacijo bolgarskih muslimanov in jo je parlament sprejel isto leto.) Ob naslednji obletnici je bila očitna odsotnost zastav; takrat je bil Borisov leto dni brez ministrskega položaja. Vendar pa sta se zastavi EU in Bolgarije vrnili leta 2014, torej na 103. obletnico. Borisov je ponovno postal predsednik vlade in sedmega septembra vnovič zasedel položaj. Rojstni datum diktatorja mu je prinesel srečo v politiki. Od tega dne zastavi EU in Bolgarije ostajata nepogrešljiv del dekoracije med vsakoletnim praznovanjem obletnice. Kot da bi bil Živkov – poleg tega, da je bil dober nacionalni komunist – eden od idejnih očetov evropske integracije in kot da ne bi nikoli prosil za članstvo v Sovjetski zvezi. Morda bi bilo bolj primerno, če bi namesto zastave EU razvili zastavo Evrazijske unije Vladimirja Putina (ustanovljene leta 2014).

STARI OČKA BOLGARSKEGA NARODA

V intervjujih in govorih se Borisov na Živkova odpravajo – če sklicuje kot na »našega starega očka (*bašica*) bolgarskega naroda«. Kot kaže, ne vidi nikakršne ironije v tem poimenovanju, ki ob pomoči krovnega bolgarskega nacionalizma briše razlike med komunističnim totalitarizmom in demokracijo, med sovjetsko dominacijo in evropsko integracijo. Živkov je izgubil oblast predvsem zaradi slabega vodenja bolgarskega gospodarstva v dobi naglih tržnih reform med Gorbačovovo perestrojko. Po drugi strani je njegova naraščajoča priljubljenost po padcu komunizma neposredno povezana s pregonom »nebolgarskih« in »premalo bolgarskih« Turkov in Romov, ki izpovedujejo islam. Živkov je

manjšinski turški izobraževalni sistem ukinil že v šestdesetih letih. V zgodnjih sedemdesetih letih so bili Romi in Pomaki prisiljeni k spremembi svojih imen v slovansko-bolgarska.

Proces se je dovršil z nasilno in militarizirano kampanjo spreminjanja imen, ki je bila uperjena v milijon bolgarskih Turkov pozimi 1984–1985. Poleg dokumentacije v registrih rojstev, porok in smrti je projekt asimilacije segal vse do pokojnih svojcev, vključno s spreminjanjem imen na nagrobnikih. Zaprta je bila tudi večina preostalih mošej. V javnosti je bilo prepovedano uporabljati »tuj« (tj. »nebolgarski«) jezik, kot sta turški in romski. Prav tako so bila prepovedana »muslimanska« oblačila in praznovanje muslimanskih praznikov in dogodkov (vključno z obrezovanjem). Celovito spreminjanje imen in prepoved islamske kulture sta za seboj pustila na desetisoče žrtev in zahtevala ponovno odprtje stalinističnega koncentracijskega taborišča na otoku Belene na Donavi. Toda nato je lahko vlada

in muslimanov. Govorimo o največjem etničnem čiščenju v povojni Evropi pred izbruhom vojne za Jugoslavijo leta 1991. V nasprotju z njo ostaja bolgarsko etnično čiščenje izven meja Bolgarije povsem pozabljeno. Prva monografija v kateremkoli jeziku, posvečena izključno tej temi, je bila izdana leta 2018.

Avgusta so se prvi izgnanci začeli s počasnim vračanjem, vrnitve pa so se stopnjevale po 10. novembru 1989, ko so Živkova odstranili njegovi komunistični kolegi. Postopoma se jih je vrnilo približno pol. Da bi zadeve še poslabšala, je post-Živkova vlada bolgarskim Turkom in muslimanom povrnil državljanske in politične pravice. To je najbolj razkurilo bolgarske nacionaliste, ki so januarja 1990 protestirali proti odločitvi. Zdelo se je, da je za vokalom etnični državljanski spopad ali celo vojaški spopad s Turčijo. Sledila so napeta pogajanja, v katerih Turki in muslimani iz previdnosti niso zahtevali preveč, da ne bi razjezili nacionalistov. Sčasoma sta visoka stopnja brezposelnosti in

Na vrhuncu nacionalistične paranoje, ki jo je država podpirala, se je Živkov odločil, da bo delež Turkov v populaciji Bolgarije razpolovil z desetih na pet odstotkov. Uradno v tistem času Turkov v Bolgariji sploh ni bilo, zato so se v dokumentih in medijih nanje nanašali kot na »bolgarske mohamedance«. Med 29. majem in 22. avgustom 1989 so v Turčijo izgnali okoli 360.000 Turkov in muslimanov.

Živkova – na podlagi cenzusa iz leta 1985 – izjavila, da v Bolgariji ni več nobene etnične, narodne, jezikovne ali verske manjšine. Bolgarija je postala »zares čista« nacionalna država.

Temu razglasu je nasprotovalo edino množično civilno gibanje v komunistični Bolgariji, ki so ga skoraj v celoti sestavljali Turki in muslimani. Aprila 1989 so pripravili množične demonstracije, prve v komunistični Bolgariji, in številne gladovne stavke, ki so vključevale 60.000 posameznikov. Živkov je naglo odgovoril z izgonom tisočih domnevnih voditeljev gibanja v nevtralni Avstrijo in Jugoslavijo maja 1989. Na vrhuncu nacionalistične paranoje, ki jo je država podpirala, se je Živkov odločil, da bo delež Turkov v populaciji Bolgarije razpolovil z desetih na pet odstotkov. Uradno v tistem času Turkov v Bolgariji sploh ni bilo, zato so se v dokumentih in medijih nanje nanašali kot na »bolgarske mohamedance«. Med 29. majem in 22. avgustom 1989 so v Turčijo izgnali okoli 360.000 Turkov

revščine, ob spreminjajočem se geopolitičnem kontekstu, prinesli padec komunizma, sistemska tranzicija pa je pomirila strasti. Medtem je dobičkonosno sezonsko delo v Turčiji postalo dostopno vsem bolgarskim državljanom in ostalo najlažji (za mnoge tudi edini) način za povečanje osebnega prihodka do leta 2014, ko je svoj trg delovne sile Bolgarom odprla EU. Znanje turškega jezika je postalo pomembna veščina. Ekonomske emigracije v Turčijo, ki je bila sredi 2000-ih v razcvetu, so zmanjšale delež turško-govorečih v Bolgariji; a hkrati so utrdile njihovo samozavest in istočasno zmanjšale etnične napetosti.

Živkov in člani njegovih vlad niso nikoli plačali za zločin etničnega čiščenja. Mednarodno sodišče za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije je bilo ustanovljeno leta 1993, ko so bile vojne v Jugoslaviji v polnem razmahu. Ustanovitev podobnega sodišča, na katerem bi za etnično čiščenje v poznih osemdesetih letih sodili Živkova in drugim bolgarskim zločincem, nikomur ni padla niti na misel.

Borisov je edini voditelj države članice EU, ki odprto, brez razmisleka in brez sramno časti izvajalca etničnega čiščenja. Poleg tega dopušča in spodbuja kult osebnosti totalitarističnega diktatorja, ki v popolnem neskladju cveti pod zastavo EU. Gre za sramotno izjemo ali je to le znamenje nove politične poti, po kateri slepo hodi EU?

Tako mednarodna skupnost kot Bolgarija sta pustili, da neugledni prizor etničnega čiščenja iz leta 1989 prekrije zavesa molka. A vendar je 11. januarja 2012, v nasprotju s pričakovanji in ob zagrizenem nasprotovanju bolgarskih »prebežnikov iz komunizma v nacionalizem«, manjša skupina načelnih prodemokratskih poslancev uspela prepričati parlament k sprejetju odločilnega dokumenta, *Deklaracije o obsodbi prizadevanj za prisilno asimilacijo bolgarskih muslimanov*. Pomembno je, da so poslanci nedvoumno pritrdili, da je bil »izgon več kot 360.000 bolgarskih državljanov turškega izvora leta 1989 etnično čiščenje, ki ga je izvedel totalitarni režim.« Borisovova vladajoča stranka, GERB (Državljanji za evropski razvoj Bolgarije, op. pr.), je glasovala za deklaracijo. Vendar pa deklaraciji ni sledila nobena obtožnica, kaj šele finančna povrnitev škode žrtvam in njihovim sorodnikom. Ta dokument, pomenljivo, ostaja neznan mednarodni akademski sferi, uradni angleški prevod deklaracije pa ne obstaja.

NEVARNOSTI TOTALITARISTIČNE NOSTALGIJE

Spet je 7. september. V letu 2018 na ta datum pade 107. obletnica Živkovovega rojstva. Datum je dvojno simboličen, saj sovpada z 20. obletnico smrti »starega očka«. Okrog Živkovovega kipa v Pravcu sta spet ponosno razgrnjeni zastavi EU in Bolgarije. Nacionalni in lokalni politiki se zberejo na skromnem srečanju, ki mu prisostvujejo tudi družina Živkova in njegovi zvesti občudovalci. Turki, Romi ali muslimani niso vabljeni. Niso dobrodošli. Nikogar ne zanimajo njihovi občutki, nihče jih ne vpraša za mnenje. V Bolgariji ni ene same manjšinske šole s poukom v turškem jeziku. Domovanja Romov redno rušijo in diskriminacijsko izvajajo zakon, ki na tak način nikoli ne doleti etničnih Bolgarov. Govorjenje v turškem ali romskem jeziku v javnosti je sprejeto z neodobravanjem.

V javnosti vlada zavestna dvoličnost. Na eni strani premier Borisov redno obsoja komunistične zločine, vključno z etničnim čiščenjem leta 1989. Po drugi strani se zaveda, da je tiha večina bolgarskih volivcev etničnih Bolgarov, ki so še vedno obsedeni z Živkovovo vizijo etnično »čiste« Bolgarije. Borisovovo utajeno odobravanje proslav v Pravcu

se zdi močno povezano z njegovo nepripravljenostjo, da bi spregovoril o obdobju, ko je služil kot poročnik na Ministrstvu za notranje zadeve v komunistični Bolgariji med leti 1982 in 1990. Trenutni bolgarski predsednik vlade je, tako ali drugače, moral sodelovati tako pri kampanji prisilnih preimenovanj pozimi 1984-1985 kot pri etničnem čiščenju leta 1989. Borisov je mimogrede sicer potrdil svojo vpletenost v slednjem, vendar zaenkrat še niso bile objavljene podrobnosti, še manj pa dokazi o njegovi vlogi.

Kot mi je znano, je Borisov edini voditelj države članice EU, ki odprto, brez razmisleka in brez sramno časti izvajalca etničnega čiščenja. Poleg tega dopušča in spodbuja kult osebnosti totalitarističnega diktatorja, ki v popolnem neskladju cveti pod zastavo EU. Gre za sramotno izjemo ali je to le znamenje nove politične poti, po kateri slepo hodi Evropska unija? Do današnjega dne nismo slišali nobene protesta iz Bruslja. Morda bo kmalu dovoljeno, da srbski voditelj odprto časti Slobodana Miloševića, *génocidaire*, italijanski voditelj Mussolinija, avstrijski voditelj Hitlerja. Se Evropa res želi slepiti pred ponovnim pozitivnim ovrednotenjem avtoritarnega nacionalizma, ideologije, ki je odprla pot nacističnemu totalitarizmu, ki je zajel Evropo med drugo svetovno vojno, kasneje pa polovico uničene celine prepustil sovjetski totalitarni nadvladi do leta 1989? Na prvi pogled neškodljive simbolične geste, kot je oživetev kulta osebnosti Živkova, bi lahko bile prva znamenja politične involucije, ki nas lahko popelje bliže k robu podobnega totalitarnega brezna.×

PREVOD: KATJA PAHOR

Tomasz Kamusella je izredni profesor najnovejših zgodovine Srednje in Vzhodne Evrope na Univerzi St Andrews na Škotskem. Je avtor monografije Ethnic Cleansing During the Cold War: The Forgotten 1989 Expulsion of Turks from Communist Bulgaria (Routledge, 2018). Pričujoči prispevek je napisal kot odprto pismo evropski javnosti. Objavljen je bil v revijah New Eastern Europe in Internazionale ter na portalu Eurozine. Zahvaljujemo se profesorju Roku Stergarju, ki je podal pobudo za objavo besedila v slovenščini.